

MÜƏSSİSƏNİN MADDİ VƏ QEYRİ-MADDİ AKTİVLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ METODOLOGİYASI

Q.S. Süleymanov, E.X. Şahverənova

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: suleymanov.q.s@gmail.com, emiliyashahverenova@gmail.com

Xülasə. Məqalədə sahibkarlıq subyektlərinin maddi və qeyri-maddi aktivlərinin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsinin dünya təcrübəsi öyrənilir. Göstərilir ki, sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi fəaliyyətinin yüksəldilməsində onların maddi və qeyri-maddi aktivlərinin səmərəli idarə edilməsi biznes mühitində işgüzar tərəfdaşlıq əlaqələrinin, o cümləyəndə reputasiyanın qiymətləndirilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məqalədə sahibkarlıq subyektlərinin rəqabətədavamlı iqtisadi inkişafı üçün müəssisənin maddi və qeyri-maddi aktivlərinin qiymətləndirilməsinin innovativ meyarları və üsulları təklif olunur.

Açar sözlər: maddi və qeyri-maddi aktivlər, sahibkarlıq subyektləri, biznes mühiti, müəssisənin qiymətləndirilməsi, idarə edilməsi.

METHODOLOGY FOR EVALUATION AND MANAGEMENT OF TANGIBLE AND INTANGIBLE ASSETS OF AN ENTERPRISE

G.S. Suleymanov, E.X. Shahveranova
*Azerbaijan State University of Oil and Industry,
Baku, Azerbaijan*

Abstract. This paper examines the world experience in the evaluation and management of tangible and intangible assets of business entities. It is shown that the mechanisms for assessing and managing one's tangible and intangible assets are of particular importance in increasing the economic activity of business entities. The paper considers innovative criteria for assessing the tangible and intangible assets of competitive economic entities and suggests ways to use them.

Keywords: tangible and intangible assets, business entities, business environment, enterprise valuation, management.

МЕТОДОЛОГИЯ ОЦЕНКИ И УПРАВЛЕНИЯ МАТЕРИАЛЬНЫХ И НЕМАТЕРИАЛЬНЫХ АКТИВОВ ПРЕДПРИЯТИЯ

Г.С. Сулейманов, Э.Х. Шахверанова
*Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности, Баку, Азербайджан*

Резюме. В статье изучен мировой опыт оценки и управления материальными и нематериальными активами хозяйствующих субъектов. Показывается, что механизмы оценки и управления своими материальными и нематериальными активами имеют особое значение в повышении экономической активности субъектов предпринимательства. В статье рассматриваются инновационные критерии оценки материальных и нематериальных активов конкурентоспособных хозяйствующих субъектов и предлагаются пути их использования.

Ключевые слова: материальные и нематериальные активы, предпринимательские субъекты, деловая среда, оценка предприятия, управление.

1. Giriş

Müasir dünya iqtisadiyyatı innovativ texnoloji həllərin getdikcə artan istifadəsi və bir neçə saniyə ərzində böyük həcmdə məlumatı uzaq məsafələrə ötürməyə qadir olan informasiya və kompyuter texnologiyalarının dinamik inkişafı ilə səciyyələnir [12].

Həm mal və xidmət tədarükçüləri, həm də onların istehlakçıları öz üstünlüklərini və davranışlarını (hansı mal və xidmətləri istehsal etmək yaxud investisiya qoymaq və ya

qənaət etmək, kredit götürmək və ya maddi və qeyri-maddi mallar toplusunu vermək barədə qərar qəbul etmək) daim dəyişmək imkanına malikdirlər. Müasir iqtisadi nəzəriyyə və praktikada müəssisənin maddi və qeyri-maddi aktivlərini müəyyən etmək üçün müxtəlif yanaşmalar mövcuddur.

Maddi aktivlər - bu həm fiziki həm də maddi aktivin mahiyyətini özündə əks etdirən formadır. Məsələn - binalar, tikililər, yaşayış binaları, uşaq baxçaları, xəstəxanalar, digər daşınan əmlak, yanacaq, xammal ,hazır məhsullar ehtiyatları və s. Bu cür aktivlərə həm də torpaq sahələri və onun istifadəsi də aiddir.

Maddi aktivlərə həm də real aktivlər aid olunur və bunlar bölünür etmək mümkündür.

- yenidən tikilə bilənlərə (binalar, əmlak);
- tükənə bilən məhsullar (neft, qaz, su) [3] və yaxud bərpa olunmayan məhsullar (şaxtalar)

Qeyri-maddi aktivlər dedikdə, maddi daşıyıcıları olmayan uzunmüddətli qeyri-monetar aktivlər başa düşülür. Qeyri-maddi aktivlərin iqtisadi məzmununu daha aydın başa düşmək üçün ilk növbədə "dövriyyədənənar aktivlər" anlayışının şərh edək: "Dövriyyədənənar aktivlər müəssisənin əmlak aktivlərinin bir növüdür", balans hesabatının bölməsi, bu əmlak növünün qiymətləndirilməsində həmin əmlakın vəziyyətini əks etdirir [4].

Dövriyyədənənar aktivlərə müəssisənin bir ildən çox və ya bir ildən artıq olduqda əməliyyat dövründən daha çox gəlir gətirən aktivləri daxildir. Yəni dövriyyədənənar aktivlərin məsrəfləri tədricən (hissələrlə) hazır məhsula keçir. Aktivlərin uzunmüddətli aktivlər kimi təsnifləşdirilməsinin fərqləndirici meyarı onların faydalı istifadə müddətinin on iki aydan çox olmasıdır. On iki aydan çox olduqda normal əməliyyat dövrü hesab olunur [1, 2].

2. Maddi və qeyri-maddi aktivlərin qiymətləndirilməsi hüquqları və meyarları

Qeyri-maddi aktivlərin qiymətləndirilməsi və idarə olunmasının aktuallığı bir sıra səbəblərlə bağlıdır:

a) "Qeyri-maddi" aktivlər kateqoriyasının iqtisadi məzmununun düzgün müəyyən edilməsinin çətinliyi.

b) "Qeyri-maddi" aktivlərin sonradan növlərə bölünməsi, onsuz həm dəqiq qiymətləndirmə, həm də sonrakı effektiv idarəetmə prosesi ya qeyri mümkündür, ya da əhəmiyyətli dərəcədə çətin olur [6].

Məhz bunun nəticəsidir ki, Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartı MHBS-nin Biznes Birləşməsi qeyri-maddi aktivin çox geniş tərifini verir [6].

Bu standartın tərifində belə aktiv fiziki məzmunu olmayan müəyyən edilə bilən qeyri-monetar aktivdir [5]. Belə ki, A.G. Qryaznova və M.A. Fedotovanın təsvirində qeyri-maddi aktivləri milli qanunvericiliklə müəyyən edilmiş müddət ərzində maddi məzmunu malik

olmayan və müəssisəyə gəlir gətirən müəyyən bir qrup obyektlərə bir sıra hüquqlar kimi başa düşülür [7].

D.V. Tretyak qeyri-maddi aktivləri şirkətə məxsus olan və gələcəkdə fayda gətirə bilən, müəssisənin gəlirlərinin artmasına töhfə verən xüsusi hüquqlar, subsidiyalar, imtiyazlar və üstünlüklər hesab edir. Eyni zamanda onlar adətən maddi məzmununa malik olurlar və qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-maddi aktivin maddi forması olmur [8].

Burada üç yanaşma əsas götürülür: uçot, qiymətləndirmə və qeyri-maddi aktivlər anlayışının müxtəlif şərtlərini daha ətraflı nəzərdən keçirək.

Qiymətləndirmə yanaşmasının öz xüsusiyyətləri vardır.

Qiymətləndirmə fəaliyyəti şirkətlərin dəyərinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Ona görə də balansda qeydə alınmış, həm də orada qeyd olunmayan qeyri-maddi aktivləri də nəzərə almaq lazımdır. Son vaxtlar balansda qeyd olunmayan aktivlər şirkətin dəyərində (xüsusilə virtual, biliyə əsaslanan) kəskin şəkildə artıb - indi bu, şirkətin dəyərinin 70-80%-nə qədər ola bilər. Əslində, qiymətləndirmə yanaşması mühasibat uçotu yanaşmasından məhz onunla fərqlənir ki, mühasibat uçotu mənasında qeyri-maddi aktivlər bir ildən çox müddətə gəlir gətirə bilən əqli mülkiyyət hüququ və ya digər oxşar hüquqlar kimi müəyyən edilə bilən qeyri-maddi aktivlərdir. Qiymətləndirmə yanaşması daha əhatəlidir. Qeyri-maddi aktivlərin uçotu, mühasibat uçotu reqlamenti bir anda yerinə yetirilməli olan bir sıra şərtləri formalaşdırmaqla obyektin qeyri-maddi aktivləri kimi təsnifləşdirilməsi qaydasını izah edir. Bu da öz növbəsində iqtisadçıya bu və ya digər aktivin iqtisadi məzmununa görə qeyri-maddi olub-olmamasını tez təhlil etməyə və müvafiq olaraq sonrakı qiymətləndirmə üçün onu qeyri-maddi aktiv kimi təsnif etməyə imkan verir (Cədvəl 1).

Cədvələ nəzər yetirsək belə bir nəticə əldə etmiş oluruq ki, kiçik və orta biznes daha çevikdir və müasir tələblərə uyğun olaraq asanlıqla yenidən qurula bilər, onlar optimal idarəetmə həlləri, rəqəmsal iqtisadiyyat alətlərindən istifadə etməklə biznes proseslərinin optimallaşdırılması həlləri axtarışında sınaq üçün eksperimental platforma kimi çıxış edə bilərlər.

Qeyri-maddi aktivlərin tanınması üçün vergi ödəyicisinə iqtisadi səmərə, özünün gəlir gətirmək qabiliyyətinə, habelə qeyri-maddi aktivin mövcudluğunu və (və ya) vergi ödəyicisinin müstəsna hüququnu təsdiq edən lazımi qaydada rəsmiləşdirilmiş sənədlərin olması lazımdır. Əqli fəaliyyətin nəticələri kimi, patentləri, şəhadətnamələri, digər mühafizə sənədlərini, patentin verilməsi (alınması) müqaviləsini, əmtəə nişanını qeyd etmək olar. Şəkil 1-də qeyri-maddi aktivlərin hüquqları göstərilib.

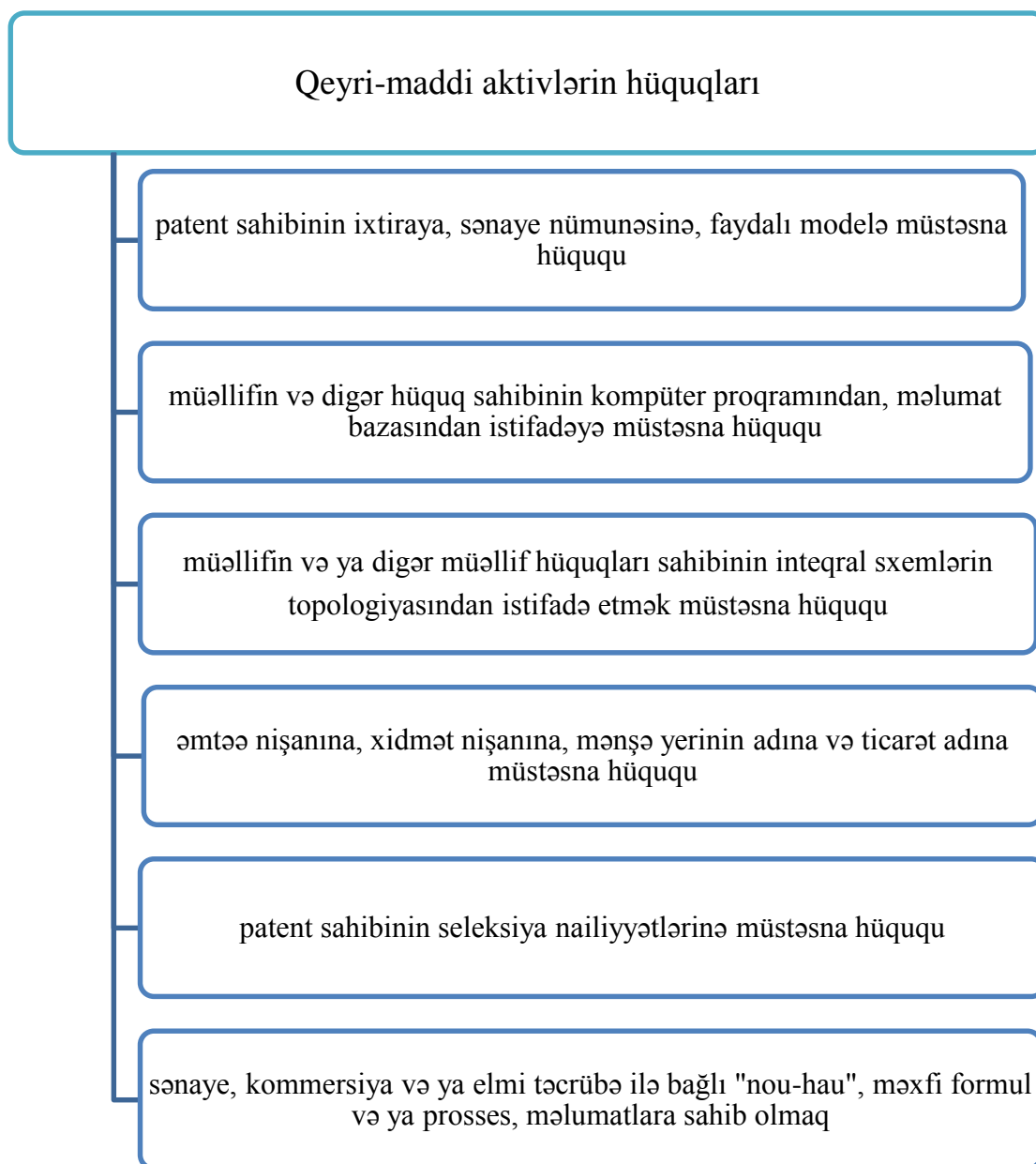
Araşdırmalar göstərir ki, qeyri-maddi aktivlərlə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bu yanaşmalardan qiymətləndirmə yanaşması daha genişdir. Qiymətləndirmə yanaşması, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, daha genişdir, bu olduqca məntiqlidir, çünki biznesin qiymətləndirilməsi müəssisənin həqiqi iqtisadi vəziyyəti haqqına ən dolğun anlayışı formalaşdırmaq üçün bütün növ aktiv və öhdəliklərin iqtisadi mahiyyətinin dərk edilməsini özündə ehtiva edir.

Cədvəl 1. Qeyri-maddi aktivlərin qiymətləndirmə yanaşması cədvəli

1.	Obyekt gələcəkdə təşkilata iqtisadi fayda gətirməyə qadirdir, xüsusən də obyekt məhsul istehsalında, işlərin görülməsində və ya xidmətlərin göstərilməsində, təşkilatın idarəetmə ehtiyacları üçün istifadə üçün nəzərdə tutulmuşdur. və ya qeyri-kommersiya təşkilatının yaradılması məqsədlərinə çatmağa yönəlmiş fəaliyyətdə (o cümlədən Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirilən sahibkarlıq fəaliyyətində) istifadə üçün
2.	Təşkilat bu obyektin gələcəkdə gətirə biləcəyi iqtisadi səmərə almaq hüququna malikdir (o cümlədən, təşkilatın aktivin özünün mövcudluğunu və bu təşkilatın intellektual fəaliyyət və ya əqli fəaliyyətin nəticəsi hüququnu təsdiq edən lazımi qaydada tərtib edilmiş sənədləri var). Fərdiləşdirmə vasitələri patentlər, şəhadətnamələr, digər mühafizə sənədləri, əqli fəaliyyətin nəticəsi və ya fərdiləşdirmə vasitəsinə müstəsna hüququn özgəninkiləşdirilməsi haqqında müqavilə, müstəsna hüququn müqaviləsiz ötürülməsini təsdiq edən sənədlər və s.), həmçinin digər şəxslərin belə iqtisadi səmərələrə çıxışına məhdudiyətlər (bundan sonra obyekt üzərində nəzarət) mövcuddur.
3.	obyekti digər aktivlərdən ayırmaq və ya vurğulamaq (identifikasiya etmək) imkanı
4.	obyektin uzun müddət istifadə edilməsi nəzərdə tutulur, yəni. 12 aydan çox davam edən faydalı xidmət müddəti və ya 12 aydan çox olduqda normal əməliyyat dövrü
5.	müəssisənin səmərəli istismar müddəti 12 aydan artıq olduğu halda
6.	obyektin faktiki (ilkin) maya dəyəri etibarlı şəkildə müəyyən edilə bilər
7.	obyektin maddi forması yoxdur

Mənbə: Müəlliflər tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Eyni zamanda, bəzi tədqiqatçıların qeyri-maddi aktivlərə münasibətdə “aktivlər” sözünü işlətməkdən çəkinməsinə diqqət yetirmək lazımdır, çünki dar mühasibat mənasında aktivlər, bir qayda olaraq, obyektlər kimi başa düşülür. Asanlıqla uçota alın və idarə oluna bilər. İqtisadi mahiyyəti əksər qeyri-maddi aktivlərdən fərqlənən və müvafiq olaraq qiymətləndirmə və idarəetmədə özünəməxsus xüsusiyyətləri olan qeyri-maddi aktivlərin xüsusi bir növünü qudvil hesab etmək olar. Bu struktur əhatəli deyil, lakin əsas qeyri-maddi aktivlər haqqında kifayət qədər tam təsəvvür yaradır. Qeyri-maddi aktivlərin iqtisadi mahiyyəti çox mürəkkəbdir, çünki o, çoxlu sayda kateqoriyalardan ibarətdir, onların bir çoxunu rəsmiləşdirmək, hesablamaq və balansda nəzərə almaq çətindir. Məsələn, ümumi və mənəvi dəyərlər və normalar kateqoriyasına müştəri yönümlülük kimi ölçülməsi çətin bir anlayış daxildir. Bu kateqoriyaya həmçinin qudvil kimi qeyri-maddi aktivlər daxildir ki, onlar aşağıda ətraflı öyrəniləcək [9].

Şəkil 1. Qeyri-maddi aktivlərin hüquqları

İqtisadçılar qeyri-maddi aktivlərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsinin asanlaşdırılması məqsədilə, bu aktivlərin şirkətin uzunmüddətli dəyərinə təsiri barədə daha dolğun təsəvvür formalaşdırmağa imkan verən qeyri-maddi aktivlərin müxtəlif təsnifatları işləyib hazırlanmışdırlar. [10,11] (Cədvəl2):

Cədvəl 2-dən aydın olur ki, tədqiqatçılar qeyri-maddi aktivlərin təsnifatını aşağıdakı əlamətlərinə görə fərqləndirirlər:

- tərkibinə görə
- istehsal prosesində istifadənin xarakterinə görə;

- təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə vəziyyəti və nəticələrinə təsir dərəcəsinə görə və onlar qeyri-maddi aktivləri fərqləndirmək üçün ən ümumi müasir meyarlardan altısını təklif edirlər.

Cədvəl 2. Qeyri-maddi aktivlərin qiymətləndirilməsi meyarları

Meyarlar	Məzmunu
İstifadə müddəti ilə	Funksional (işləyən) və qeyri-funksional (işləməyən) qeyri-maddi aktivləri ayırır. İşçilər hazırda müəssisə üçün gəlir gətirən aktivlərdir. Qeyri-ışlək aktivlər hazırda gəlir gətirməyən, lakin gələcəkdə fayda gətirən, istifadə oluna bilən aktivləri birləşdirir. İşləməyən qeyri-maddi aktivlərin xüsusi halı, məsələn, artıq işlənilib hazırlanmış, lakin müəssisənin istehsal prosesində hələ tətbiq edilməmiş nou-haulardır. Qeyri-maddi aktivlərin işləyən və işləməyənlərə bölünməsi şirkətə gələcək gəlirləri daha dəqiq proqnozlaşdırmağa imkan verir.
Dövriyyə ilə	Cari və uzunmüddətli qeyri-maddi aktivləri fərqləndirək. Müəssisənin fəaliyyətində bir ildən çox olmayan müddətdə istifadə edilən aktivlər cari hesab edilir. Uzunmüddətli qeyri-maddi aktivlər bir ildən artıq istifadə olunur və müvafiq olaraq onların dəyəri hissə-hissə məhsulun maya dəyərində köçürülür və cari qeyri-maddi aktivlərdə olduğu kimi müəssisənin cari xərclərinə daxil edilmir. Bu spesifik təsnifat şirkətin maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında istifadə olunur. Onun istifadəsi müəyyən bir məhsula qeyri-maddi aktivlərin zamanla aid edilməsini izləməyə imkan verir. Məsələn, müəyyən bir patent və ya lisenziya, bir qayda olaraq, bir şirkət tərəfindən bir ildən çox istifadə olunur və müvafiq olaraq, uzunmüddətli qeyri-maddi aktivdir.
Özgəninkiləşdirmə dərəcəsinə görə	Özgəninkiləşdirilə bilən aktivlər satış və ya icarə yolu ilə verilə bilən aktivlərdir. Qeyri-maddi aktivlər ilkin olaraq müəssisə ilə əlaqəli olan və ləğv olunana qədər bu müəssisədə qalan aktivlərdir. Xüsusilə ayrılmaz qeyri-maddi aktivlərə yaxşı misal kimi müəssisənin işgüzar nüfuzunu göstərmək olar ki, o, müəyyən şərtlər daxilində mühasibat ifadəsinə malik olsa da, müəssisədən ayrıca köçürülə və ya satıla bilməz.
Şirkətin maliyyə nəticələrinin təsir dərəcəsinə görə	Bu təsnifata uyğun olaraq, qeyri-maddi aktivlər, qeyri-maddi aktivlərin birbaşa istismara verilməsi (məsələn, lisenziya) hesabına özbaşına gəlir əldə edib-etməməsindən və ya qeyri-maddi aktivlərin şirkətin maliyyə nəticələrinə dolayı təsir edib-etməməsindən asılı olaraq bölünür. (məsələn, şirkətin işgüzar nüfuzu).
Hüquqi müdafiə dərəcəsinə görə	Qeyri-maddi aktivlər hüquqi müdafiə dərəcəsinə görə onların qanunla qorunub saxlanıla bilməsi (müəlliflik hüququ, işgüzar nüfuz, əqli mülkiyyət hüquqları) və ya əldə edilməsinin son dərəcə mürəkkəb iqtisadi xarakterinə görə qorunub saxlanıla bilməməsinə görə bölünür.
Satın alma mənbəyinə görə	Bu təsnifatda qeyri-maddi aktivlər 1) öz, yəni şirkətin işçiləri tərəfindən istehsal olunan (texnologiya, nou-hau); 2) səhmlər üzrə və ya ortaq şərtlərlə tərəfdaşlarla birlikdə işlənilib hazırlanmışdır (məhsulların tədarükü üçün kanallar işlənilib hazırlanmışdır); 3) alınan, yəni ödənişli və ya pulsuz olaraq alınmışdır.

Mənbə: Müəlliflər tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Nəticə. Tədqiqat nəticəsində əldə olunmuşdur ki, Azərbaycanın biznes mühitində işgüzar tərəfdaşlıq əlaqələrinin və reputasiyasının qiymətləndirilməsində müəssisənin maddi və qeyri-maddi aktivlərinin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi ən innovativ üsullardan biridir.

Yəni, maddi və qeyri-maddi aktivlərin optimal qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi biznes mühitinin ayrılmaz hissəsidir.

Bu işə sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə nəticələrinə və imicinə əhəmiyyətli təsir göstərir və müəssisənin işgüzar nüfuzudur.

Bütün bunlar isə qloballaşan müasir dünyada sahibkarlıq subyektlərinin rəqabətədavamlı iqtisadi inkişafı deməkdir.

Ədəbiyyat

1. Лосев А.В., (2019), Дорогой царя Мидаса: как материальный мир превращается в финансовый. Коммерсантъ Деньги, № 2, с.17–21.
2. Лотен А., Саймонс Д. (2017), Топ-менеджеры переходят на цифру. Ведомости, 25 января, с. 21.
3. Бетс Г., Брайндли Б., Уильямс С. и др. (1998), Бизнес. Толковый словарь / под ред. И.М. Осадчей, М.: ИНФРА, М: Весь Мир, 445 с.
4. Егорова Е.Б. (2011), Оценка стоимости деловой репутации публичных компаний: дис. ... канд. экон. наук, Самара, 122 с.
5. Семенов Д.Е. (2008), Переоценка ценностей: Методика оценки внеоборотных активов в условиях применения МСФО. Российское предпринимательство, № 4–2, с.151–155.
6. Смирнова В.А. Нематериальные активы как важнейший резерв роста капитализации компаний (на примере рыночных активов): аналитический обзор. М., 2006. URL: <http://www.smb.ru/analytics.html?id=assets> (дата обращения: 07.08.2013).
7. Грязнова А.Г., Федотова М.А. (2008), Оценка бизнеса: учеб. пособие. М.: Интерреклама, 544 с.
8. Третьяк Д.В. Нематериальные активы организации как объект управления: дис. ... канд. экон. наук, М., 2010, 168 с.
9. Global Reporting Initiative. What is GRI.
URL:<https://www.globalreporting.org/information/what-is-GRI/Pages/default.aspx> (дата обращения: 14.03.2014).
10. Niftullayev V. (2002), Sahibkarlığın əsasları, Bakı, Zaman nəşriyyatı.
11. Abbasov A. (2005). Biznesin əsasları, Bakı, Nurlan.
12. Atakişiyev M. (2010), Azərbaycanın müasir iqtisadi inkişaf strategiyası: keçid iqtisadiyyatından modernləşməyə, Bakı, Azər nəşr.